

ΙΤΑΛΟΓΕΝΗ ΡΗΜΑΤΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ΣΤΙΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥΣ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΡΑΛΛΗ

Abstract

In this paper, I deal with the issue of Romance verb integration in several Modern Greek dialects which have been subject to Romance influence. The dialects are Griko, Heptanesian, Cretan, Cypriot and Lesbian, while the Romance dialects are Venetian and Salentino. I propose that the accommodation of loan verbs in the recipient language, that is, the Modern Greek dialects, is subject to both intra-linguistic and extra-linguistic factors. More particularly, I argue that borrowing is heavily constrained by the morphological features of the recipient language, in our case, by the prominent role of stems in Greek morphology, stem allomorphy and the property of Greek inflected words to combine a stem and an inflectional ending, while properties of the donor language may play a role. Productivity may also act as catalyst for the selection of a particular suffix as an integrator, while social factors may cause, but also restrict heavy borrowing.

Λέξεις-κλειδιά: ρηματικά δάνεια, γλωσσική επαφή, ενωμάτωση, NE διάλεκτοι

1. Παραδοχές και υποθέσεις

Η έννοια της δάνειας λέξης είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη, περισσότερο από όσο μπορεί κανείς να φανταστεί. Μία γλώσσα δεν υιοθετεί μία λέξη με ένα μηχανικό και ομοιόμορφο τρόπο ή απλά επειδή ο ισοδύναμος όρος λείπει από το λεξιλόγιό της. Οι δάνειες λέξεις ενσωματώνονται στη γλώσσα αποδέκτη κάτω από διαφορετικές και μεταβαλλόμενες συνθήκες, ανάλογα με ποικίλους παράγοντες, όπως είναι οι ιδιότητες των δύο γλωσσών που έρχονται σε επαφή, οι ιστορικές συγκυρίες, η γεωγραφική περιοχή, το κοινωνιογλωσσικό πλαίσιο, ο βαθμός διγλωσσίας, κ.ά.

Σε αυτό το άρθρο, θα εξετάσω την υιοθέτηση και προσαρμογή ρηματικών δανείων ιταλογενούς καταγωγής σε εκείνες τις Νεοελληνικές (NE) διαλέκτους οι οποίες σε ορισμένες περιόδους της ιστορίας τους υπέστησαν αλλαγή λόγω της επαφής με άλλα γλωσσικά συστήματα. Οι υπό μελέτη ελληνικές διάλεκτοι είναι αυτές της Νότιας Ιταλίας, των Ιονίων Νήσων, της Κρήτης, της Κύπρου και της Λέσβου, ενώ οι ιταλογενείς διάλεκτοι είναι κυρίως η Σαλεντίνικη, η Βενετσιάνικη και η Καλαβρέζικη (Calabrese).

Θα δείξω ότι η ένταξη των ρημάτων ξενικής προέλευσης στη γλώσσα αποδέκτη, δηλαδή τις NE διαλέκτους, ακολουθεί περισσότερες από μία στρατηγικές και περιορίζεται από τους ακόλουθους ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες:

(α) Τα κύρια χαρακτηριστικά της μορφολογίας της ελληνικής γλώσσας, δηλαδή, τη δομή των ελληνικών ρημάτων που αποτελούνται από ένα θέμα και ένα κλιτικό επίθημα,

καθώς επίσης και η βασική ιδιότητα των περισσότερων ελληνικών ρημάτων να έχουν δύο αλλόμορφα θέματος, ένα για το [-συνοπτικό] περιβάλλον και ένα για [+συνοπτικό]. (β) Το βαθμό παραγωγικότητας του παραγωγικού επιθήματος το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα *στοιχείο ενσωμάτωσης* (integrator).

(γ) Την υψηλή γνώση της δότριας γλώσσας και την επίγνωση της δομής της από τον ομιλητή, οι οποίες δεν συνεπάγονται αναγκαστικά εκτεταμένο δανεισμό.

2. Τα διαλεκτικά δεδομένα

Στην ενότητα αυτή, θα εξετάσω τις NE διαλέκτους που έχουν επηρεαστεί από ποικιλίες της Ιταλικής, είτε επειδή η διάλεκτος ομιλείται στην Ιταλία από αρχαιότερων χρόνων, είτε επειδή οι ομιλητές και η γεωγραφική της περιοχή ήταν υπό ιταλική κυριαρχία (ενετική ή γενουατική) για περισσότερο από έναν αιώνα. Θα ξεκινήσω την περιγραφή με τις δύο διαλέκτους που δέχτηκαν μεγάλη επιρροή λόγω εκτεταμένης γλωσσικής επαφής, την Κατωϊταλική και την Επτανησιακή. Θα συνεχίσω με την Κυπριακή και την Κρητική που δέχτηκαν μικρότερη επίδραση και θα ολοκληρώσω με τη Λεσβιακή διάλεκτο, όπου η ιταλική επιρροή είναι επίσης αξιοσημείωτη, αλλά σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τις άλλες.

2.1 Κατωϊταλική (Griko και Bovesè)

Οι ελληνόφωνοι διαλεκτικοί θύλακες στην Ιταλία βρίσκονται στην Απουλία (περιοχή του Σαλέντο, η λεγόμενη Grecia Salentina) και της Καλαβρίας (περιοχή της Bova), και η διάλεκτος (λέγεται και Grekanico) ανταγωνίζεται τόσο με τις τοπικές ρομανικές ποικιλίες όσο και με την πρότυπη Ιταλική, την επίσημη γλώσσα του κράτους (Fanciullo, 2001· Μανωλέσσου, 2005). Η Κατωϊταλική της Καλαβρίας παρουσιάζει ταχεία γλωσσική ύφεση και η Κατσογιάννου (1995) αναφέρει ότι δεν έχουν εναπομείνει παρά γύρω στους 500 γηγενείς ομιλητές, ενώ πολλά χωριά έχουν ερημωθεί. Αντίθετα, στην Απουλία (Griko), οι ομιλητές φαίνεται να αντιστέκονται, διατηρούν ακόμα ζωντανή τη διάλεκτο αν και η χρήση της γλώσσας ως μητρικής έχει περιοριστεί σε ηλικιωμένα άτομα. Σήμερα, υπάρχουν περίπου εννέα χωριά όπου ομιλείται η Griko (Calimera, Castrignano dei Greci, Corigliano di Otranto, Martano, Martignano, Melipignano, Soleto, Sternatia και Zollino), αλλά οι ομιλητές επικοινωνούν διαλεκτικά κυρίως μέσα στην οικογένεια (Profili, 1985).¹

Η Griko και η Bovesè εμφανίζουν ορισμένες διαφορές (βλ., μεταξύ άλλων, Rohlf's 1933, 1997· Καραναστάση, 1997). Οι διαφορές αυτές, όμως, δεν είναι τόσο σημαντικές ώστε να θεωρηθούν διαφορετικά διαλεκτικά συστήματα. Αποτελούν ποικιλίες της ίδιας διαλέκτου, δηλαδή της Grekanico. Για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου, θα εστιάσω την προσοχή μου στην Griko, της οποίας κάποια ρήματα αναφέρονται παρακάτω. Τα περισσότερα δάνεια προέρχονται από τη Σαλεντίνικη, την τοπική ρομανική διάλεκτο της περιοχής.

¹ Βλ. Profili (1985), Telmon (1992), Katsoyannou (1995) και Manolessou (2005) για λεπτομέρειες σχετικά με την κοινωνιογλωσσική κατάσταση στις ελληνόφωνες περιοχές της Νότιας Ιταλίας.

(1)

Griko	Σαλεντίνικη	Ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης
κουντέω ‘αφηγούμαι’	kuntare	-ε(v)-
νουτρικέω ‘θρέφω’	nutricare	
ρεσέω ‘επιτυγχάνω’	riuscire	
βομπικέω ‘κάνω εμετό’	vombikare	

Όπως απεικονίζεται στο (1), τα ρηματικά δάνεια από την Griko διατηρούν μόνο τη ρομανική βάση, ενώ η ρομανική κατάληξη αποκόπτεται και αντικαθίσταται από την αντίστοιχη ελληνική. Η μη χρήση της ιταλογενούς κλίσης με τις δάνειες βάσεις βρίσκει μια εξήγηση σε διάφορες μελέτες που ασχολούνται με τη γλωσσική επαφή (Thomason 2001, Matras 2009), όπου αναφέρεται ότι σε μία γλώσσα αποδέκτη, είναι σχετικά εύκολο να υιοθετηθεί ένα λεξικό στοιχείο, αλλά ιδιαιτέρως δύσκολο να ενσωματωθεί ένα λειτουργικό στοιχείο, δεδομένου ότι το τελευταίο σχετίζεται με τη δομή η οποία είναι δύσκολο να αλλάξει. Η δε σύνδεση μεταξύ της σαλεντίνικης βάσης και του ελληνικού κλιτικού επιθήματος διασφαλίζεται με ένα στοιχείο ενσωμάτωσης, το -ε-. Έτσι, φαίνεται η Griko να έχει ακολουθήσει τη λεγόμενη στρατηγική *έμμεσης εισαγωγής* (indirect insertion) για την προσαρμογή ρημάτων στο σύστημά της (Wichmann & Wohlgeuth, 2008: 97), κατά την οποία ένα πρόσφυμα λειτουργεί συνήθως ως ενσωματωτής προκειμένου το ρήμα να κλιθεί σύμφωνα με το κλιτικό σχήμα της γλώσσας αποδέκτη.

Βασικά, το -ε- δεν είναι άλλο από το γνωστό παραγωγικό επίθημα -εv-, το οποίο από την αρχαιότητα έως τώρα, χρησιμοποιείται σε παραγωγικές δομές της Ελληνικής για τη δημιουργία ρημάτων από ουσιαστικά ή επίθετα, όπως διαπιστώνεται στη Ralli (2012b) και απεικονίζουν τα ακόλουθα παραδείγματα:

(2) **Κοινή Νέα Ελληνική (ΚΝΕ)**α. χορ(ός)² -> χορ-εύ-ω

β. άγρι(ος) -> αγρι-εύ-ω

Σημειώνεται ότι στην Griko, το -εv- έχει χάσει το τελικό /v/ λόγω ενός φωνολογικού νόμου που αποβάλλει τα ηχηρά τριβόμενα σε θέση μεταξύ δύο φωνηέντων, όπως υποστηρίζει ο Καραναστάσης (1997: 34-35):

Griko	ΚΝΕ
λέομαι	λέγομαι
στραό ³	στραβός
σημάι	σημάδι

² Το -ος σε παρένθεση είναι το κλιτικό επίθημα που εκφράζει πτώση (ονομαστική) και αριθμό (ενικό). Να σημειωθεί ότι στην Ελληνική, ο τύπος ονομαστικής ενικού λειτουργεί ως τύπος παραπομπής για τα ουσιαστικά και τα επίθετα.

³ Στην Griko, δεν υπάρχει τελικό /s/ και αυτό οφείλεται στην προτίμηση της διαλέκτου για ανοιχτές συλλαβές.

Ωστόσο, αυτό το /v/ διατηρείται όταν ακολουθείται από ένα σύμφωνο, όπως είναι η περίπτωση του αορίστου, όπου το θέμα που λήγει σε /v/ συνδυάζεται με το δείκτη της συνοπτικής όψης -σ⁴. Όπως παρατηρεί επιπλέον ο Καραναστάσης (1997: 34), το σύμπλεγμα /vs/ τρέπεται με αφομοίωση σε /fs/ και τελικά σε /ts/, καθώς υφίσταται το φαινόμενο του λεγόμενου «τσιτακισμού».

(4) **Griko**

α. kore-o ‘χορεύω’

β. korev-s-a ‘χόρευσα’ → korefsa → koretsa

2.2 Επτανησιακή

Επτανησιακή ονομάζεται η διάλεκτος που ομιλείται στα νησιά του Ιονίου πελάγους, την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο, την Ιθάκη και τους Παξούς (Κοντοσόπουλος, 2001: 67), τα οποία βρισκόνταν υπό ενετική κατοχή για σχεδόν τέσσερις ή πέντε αιώνες (περίπου από τα τέλη του 14^{ου} έως τα τέλη του 18^{ου} αι.), ανάλογα με το νησί.⁵ Οι κάτοικοι της Λευκάδας, ενός άλλου νησιού του Ιονίου, μιλούν διάλεκτο με πολλές ομοιότητες με τις βόρειες ελληνικές διαλέκτους, λόγω της εγγύτητας του νησιού με την ηπειρωτική χώρα, αλλά και επειδή διετέλεσε υπό ενετική κατοχή για μικρότερο χρονικό διάστημα (καταλήφθηκε από τη Βενετία μόλις το 1664).

Η Επτανησιακή εμφανίζει χαρακτηριστικά που έχουν εισαχθεί και διαμορφωθεί μέσω της επαφής με τα Βενετσιάνικα, καθώς επίσης και μέσω της επαφής με την Ιταλική, την επίσημη γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στη διοίκηση και την εκπαίδευση από πολύ νωρίς (Fanciullo 2008).⁶ Για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα που εκτείνεται από το τέλος του 14^{ου} αι. μέχρι το 1847, τα Βενετσιάνικα και η Ιταλική παρέμειναν η κυρίαρχη γλώσσα της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Ωστόσο, οι αγρότες και οι άνθρωποι κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων συνέχισαν να επικοινωνούν στην Ελληνική (Σαλβάνος, 1918) και μόνο λίγοι είχαν κάποια γνώση της Βενετσιάνικης γλώσσας.

Σύμφωνα με ορισμένα στατιστικά δεδομένα του 1849 (Σολδάτος, 1967-8: 100), στην Κέρκυρα, 200.000 άτομα μιλούσαν Ελληνικά, 6000 ήταν δίγλωσσοι, 1000 μιλούσαν κατά βάση τη Βενετσιάνικη ή/και την Ιταλική, αλλά είχαν κάποια γνώση της Ελληνικής, και μόλις 100 άτομα αναφέρθηκε ότι ήταν αποκλειστικά ομιλητές της Βενετσιάνικης και της Ιταλικής. Οι επιπτώσεις της επαφής για την Επτανησιακή είναι κυρίως ορατές στο λεξιλόγιο και σε κάποιο βαθμό στη φωνολογία (κυρίως στον επιτονισμό) και τη μορφολογία (εισαγωγή ορισμένων προσφυσμάτων, όπως τα ουσιαστικά που σχηματίζονται με την κατάληξη *-αδα* (π.χ. *βαρκάδα*) < Βενετσιάνικο -

⁴ Στην Ελληνική, δεν υπάρχει καμία διαφορά ανάμεσα σε θέματα και ρίζες σε συγχρονικό επίπεδο (βλ. Ράλλη, 2005). Έτσι, στο παρόν άρθρο, ο όρος «θέμα» καλύπτει και τις ιστορικές ρίζες και τα θέματα.

⁵ Η Κέρκυρα ήταν το πρώτο νησί που διετέλεσε υπό ενετική κατοχή, ήδη από το 1387, ενώ οι Ενετοί κατέλαβαν τα υπόλοιπα νησιά κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αι.

⁶ Σύμφωνα με τον Fanciullo (2008), από τον 16^ο αι. ένα είδος διγλωσσίας χρησιμοποιήθηκε στη Δημοκρατία της Βενετίας. Η Ιταλική ήταν η γλώσσα της διοίκησης, ενώ η Βενετσιάνικη ήταν η ποικιλία που χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή επικοινωνία. Η κατάσταση αυτή μεταφέρθηκε, επίσης, σε περιοχές που κυβερνούνταν από τη Βενετία, μεταξύ των οποίων και τα νησιά του Ιονίου.

ada), ενώ δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου αλλαγές σε συντακτικό επίπεδο. Πολλές δάνειες λέξεις βενετσιάνικης/ιταλικής προέλευσης σχετίζονται με τους τομείς του εμπορίου, της διοίκησης, του πολιτισμού και της κοινωνικής ζωής. Αντίθετα, βασικά στοιχεία λεξιλογίου και όροι που αναφέρονται στη φύση, τη θρησκεία και τα συναισθήματα παρέμειναν ελληνικά. Σήμερα, η Επτανησιακή εγκαταλείπεται από τους ομιλητές της και αργοπεθαίνει υπό την πίεση της Κοινής Νεοελληνικής.

(5)

Επτανησιακή	Βενετσιάνικη	Ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης
δεσπονέρω 'κατέχω'	dispòner /despòner	ø
φιορίρω 'ανθίζω'	fiorir	
πατίρω 'υποφέρω'	patir	
μιτάρω 'μιμούμαι'	imitar	
γιαρμουγιάρω 'συγχύζω'	ingarbugiar	
προτεστάρω 'διαμαρτύρομαι'	protestar	

Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ οι ομιλητές της Griko φαίνεται να έχουν αναλύσει τα ρηματικά δάνεια από τη Σαλεντίνικη διάλεκτο και η ανάλυση αυτή έχει οδηγήσει στη διατήρηση της βάσης και την αντικατάσταση των ρομανικών επιθημάτων από ελληνικά επιθήματα, οι ομιλητές της Επτανησιακής ακολουθούν μια διαφορετική πορεία δανεισμού των βενετσιάνικων ρημάτων: όπως φαίνεται στο (5), ολόκληρη η απαρεμφατική λέξη διατηρείται, δηλαδή η βάση και ο δείκτης του απαρεμφάτου (-*ar*, -*er*/*-ir*). Για παράδειγμα, τα βενετσιάνικα ρήματα *protestár* 'διαμαρτύρομαι', *despòner* 'διαθέτω' και *patir* 'υποφέρω' εμφανίζονται στην Επτανησιακή ως *προτεστάρω*, *δεσπονέρω* και *πατίρω*, αντίστοιχα. Αυτή η στρατηγική προσαρμογής ρημάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπάγεται στη λεγόμενη *άμεση εισαγωγή* (direct insertion Wichmann & Wohlgemuth, 2008: 99), κατά την οποία τα ρήματα της δότριας γλώσσας συνδυάζονται άμεσα με τη ρηματική μορφολογία της γλώσσας αποδέκτη, ενώ περιστασιακά μπορεί να υπάρχουν λίγες φωνολογικές τροποποιήσεις.

2.3 Κρητική

Για περισσότερο από τέσσερις αιώνες (1211-1669), το νησί της Κρήτης κυβερνούνταν από τη Βενετία που αποδείχθηκε ένας ιδιαίτερα δεσποτικός κυβερνήτης αφού δεν επέτρεπε στους Κρητικούς να εκπαιδευτούν στην Ελληνική ή να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους δικαιώματα, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να επαναστατούν συχνά ενάντια στην ξένη κυριαρχία (Μαλτέζου, 1988). Παρ'όλα αυτά, λόγω της επαφής με την ιταλική αναγέννηση, το νησί γνώρισε εντυπωσιακή άνθιση στις τέχνες και τα γράμματα, αλλά μόνο από τον 15^ο αιώνα και μετά, όπου η άνθιση απεικονίζεται κυρίως στη λογοτεχνία και τη ζωγραφική. Όσον αφορά στη γλώσσα, αρκετές βενετσιάνικες λέξεις εισήλθαν στο κρητικό λεξιλόγιο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι όπως και στην

Griko και την Επτανησιακή, αυτές οι λέξεις εξελληνίστηκαν, δηλαδή ουσιαστικά, επίθετα και ρήματα έλαβαν ένα ελληνικό κλιτικό επίθημα. Αναφορικά με τα ρήματα, ορισμένα χρησιμοποιούνται ακόμη, τυπικά παραδείγματα των οποίων παρατίθενται παρακάτω (από τον Πάγκαλο 1983):

(6)

α. Κρητική	Βενετσιάνικη	Ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης
τσετάρω ‘δέχομαι’	accetar	ø
στιμάρω ‘εκτιμώ’	stimar	
ρουβάρω ‘κλέβω’	rubar	
ριγοσίρω ‘επιτυγχάνω’	riuscir	
στουπίρω ‘καταπλήσσω’	stupir	

όπως επίσης

β. αβισέρνω ‘συμβουλεύω’	avisar	-v- (?)
σκαπετέρνω ‘δραπετεύω’	scapar	

και

γ. αμποντερεύω ‘αφθονώ’	abbondar	-ευ-
βιστιρίζω ‘επενδύω’	investir	-ιζ-

Σε αντίθεση με την Griko, αλλά όπως στην Επτανησιακή, η συντριπτική πλειοψηφία των ρηματικών δανείων εμφανίζονται ως εξελληνισμένοι τύποι με το *-αρω* (περιστασιακά με το *-ερνω*), ενώ υπάρχουν και παραδείγματα σε *-ιρω* ή *-ερω*, ανάλογα με το αρχικό βενετσιάνικο/ιταλικό ρήμα. Και πάλι, αυτό το φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί ως μια περίπτωση άμεσης εισαγωγής, δεδομένου ότι ολόκληρος ο απαρεμφατικός τύπος εισάγεται στη γλώσσα αποδέκτη ως θέμα και το κλιτικό επίθημα είναι το μόνο ελληνικό στοιχείο που προστίθεται σε αυτό.

Ωστόσο, σε αντίθεση με την Επτανησιακή, υπάρχουν επίσης παραδείγματα με ένα ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης, δηλαδή δεδομένα που δείχνουν ένα παραγωγικό επίθημα *-ευ-* ή *-ιζ-* να εισάγεται μεταξύ ολόκληρης της λέξης σε *-ar/-er/-ir* και του κλιτικού επιθήματος (6γ). Συνεπώς, η Κρητική επιδεικνύει την εφαρμογή και των δύο στρατηγικών προσαρμογής, της άμεσης και έμμεσης εισαγωγής. Αξίζει να διασαφηνιστεί, όμως, ότι το στοιχείο ενσωμάτωσης δεν είναι τόσο συστηματικό όπως είναι στην Griko και προστίθεται σε ολόκληρο τον απαρεμφατικό τύπο, αντίθετα με την Griko όπου αντικαθιστά το απαρεμφατικό επίθημα. Επιπλέον, υπάρχουν και

παραδείγματα όπου ένα επενθετικό στοιχείο -ν- εμφανίζεται ανάμεσα στο /r/ και το κλιτικό επίθημα (βλέπε τους τύπους σε *-ερνω* (6β)). Το στοιχείο αυτό θα εξηγηθεί λεπτομερώς στην ενότητα που αναφέρεται στη Λεσβιακή (βλ. 2.5), εφόσον σε αυτή τη διάλεκτο ισχύει για όλα τα ιταλογενή ρηματικά δάνεια.

2.4 Κυπριακή

Η Κύπρος ήταν υπό ενετική κυριαρχία για σχεδόν έναν αιώνα (1489-1571), αλλά οι Κύπριοι είχαν έλθει σε στενή επαφή με τους Ενετούς από τον 12^ο αι. (δηλαδή, από τον καιρό της γαλλικής εξουσίας της οικογένειας των Λουζινιανών), με τους οποίους είχαν πολλές εμπορικές σχέσεις (Δένδιας, 1923). Ως αποτέλεσμα, η Κυπριακή εμφανίζει έναν αξιοσημείωτο αριθμό δάνειων λέξεων βενετσιάνικης προέλευσης, κυρίως ουσιαστικά, αλλά και ρήματα. Πολλές από αυτές έχουν αντικαταστήσει τους παλαιότερους γαλλικούς τύπους και στις μέρες μας εξακολουθούν να βρίσκονται σε χρήση.

Τα βενετσιάνικα ρήματα προσαρμόζονται στην Κυπριακή ακολουθώντας τη στρατηγική της άμεσης εισαγωγής, δηλαδή δεν εμφανίζεται ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης μεταξύ του θέματος και του κλιτικού επιθήματος, όπως και στην Επτανησιακή και εν μέρει στην Κρητική. Όπως απεικονίζεται στο (7), ολόκληρα τα βενετσιάνικα απαρέμφατα μεταφέρθηκαν στην Κυπριακή, όπου εξελληνίστηκαν λαμβάνοντας ελληνικό επίθημα (από Δένδια, 1923):

(7)

Κυπριακή	Βενετσιάνικη	Ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης
τρατάρω ‘κερνάω’	trattar	ϕ
σιγουράρω ‘ασφαλίζω’	assicurar	
καστιγάρω ‘τιμωρώ’	castigar	
δισπιαζάρω ‘λυπάμαι’	dispiacer	
διφεντέρω ‘υπερασπίζομαι’	difender	
προβεδέρω ‘προβλέπω’	proveder	

Περιέργως όμως, η άμεση εισαγωγή δεν επιστρατεύεται για τα ρηματικά δάνεια που προέρχονται από τη Γαλλική κατά τη διάρκεια της εξουσίας των Λουζινιανών (12^{ος}-15^{ος} αι.), όπου, όπως συμβαίνει και με τη Γρίκο, ένα ελληνικό παραγωγικό επίθημα ενσωμάτωσης, αυτή τη φορά το *-ιαζ-*, εμφανίζεται μεταξύ του ρομανικού θέματος και του ελληνικού κλιτικού επιθήματος:

(8)

Κυπριακή	Γαλλική	Ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης
φινιάζω ‘τελειώνω’	finir	-ιαζ-

μαντενιάζω ‘συντηρώ’	mantenir
προτεστιάζω ‘διαμαρτύρομαι’	protester
σουφριάζω ‘υποφέρω’	souffrir

2.5. Λεσβιακή

Αρκετά σημαντική επιρροή από την Ιταλική μπορεί να ανιχνευτεί και στη διάλεκτο της Λέσβου, που προέρχεται από την περίοδο που το νησί διοικούνταν από την γενοουατική οικογένεια των Γατελούζων (1355-1462). Σύμφωνα με τον Παρασκευαΐδη (2005), η γενοουατική διοίκηση δεν ήταν τόσο δεσποτική όσο η ενετική στην Κύπρο και την Κρήτη, αλλά με εξαίρεση την ανώτερη τάξη, οι Έλληνες κάτοικοι του νησιού δεν είχαν λάβει καμία εκπαίδευση. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, πολλά ιταλογενή ρήματα, κυρίως από τα Βενετσιάνικα που χρησιμοποιούνταν ως ένα είδος ‘lingua franca’ σε όλα τα ελληνικά νησιά τα οποία διοικούνταν από οικογένειες που κατάγονται από τη Βενετία ή τη Γένοβα, εισήλθαν στο κοινό λεξιλόγιο, ενώ κάποια από αυτά εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται με ιδιαίτερη συχνότητα. Όπως συμβαίνει και με τις άλλες διαλέκτους, δάνειες λέξεις εξελληνίστηκαν, δηλαδή έλαβαν ένα ελληνικό κλιτικό επίθημα. Ας λάβουμε υπόψιν τα ακόλουθα παραδείγματα (από Ralli προσεχώς):

(9)		
Λεσβιακή	Βενετσιάνικη ⁷	Ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης
σαλτέρνου ‘πηδάω’	saltar	-v-(?)
αριβέρνου ‘φτάνω’	arrivar	
κουρέρνου ‘θεραπεύω’	curar	
σιρβέρνου ‘εξυπηρετώ’	servir	
σιγουρέρνου ‘ασφαλίζω’	assigurar	

Όπως φαίνεται στο (9), όλα τα δάνεια ρήματα τελειώνουν σε *-ερνου*, δηλαδή εμφανίζουν ένα *-v-* μεταξύ του ιταλογενούς απαρεμφατικού τύπου και του ελληνικού κλιτικού επιθήματος *-ου* (KNE *-o*)⁸ που δηλώνει το πρώτο ενικό πρόσωπο. Υπενθυμίζεται ότι το ίδιο *-v-* έχει επίσης ανιχνευτεί στην Κρητική, αν και μη συστηματικά, επηρεάζοντας μόνο ένα μικρό αριθμό κρητικών ρημάτων. Και στις δύο διαλέκτους, το *-v-* εμφανίζεται πριν από το ελληνικό κλιτικό επίθημα, ενώ τα αρχικά ιταλογενή θεματικά φωνήεντα /a/, /e/ ή /i/ μεταλλάσσονται όλα αναλογικά σε /e/.

⁷ Δίνονται τα βενετσιάνικα ρήματα, καθώς η Βενετσιάνικη χρησιμοποιήθηκε στη Λέσβο κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα, αν και το νησί κυβερνήθηκε από γενοουατική οικογένεια.

⁸ Στη Λεσβιακή, καθώς και σε άλλες βόρειες ελληνικές διαλέκτους, τα άτονα /o/ και /e/ ανυψώνονται σε /u/ και /i/, αντίστοιχα (βόρειος φωνηεντισμός).

Ιστορικά, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στις αρχές του Μεσαίωνα (περίπου 6^{ος}-12^{ος} αι.) η εισαγωγή του *-v-* μεταξύ των θεμάτων που λήγουν σε *-ο-* και του κλιτικού επιθήματος υπήρξε μια πολύ παραγωγική διαδικασία στην Ελληνική· βοήθησε τα αρχαία ελληνικά συνηρημένα ρήματα σε *-οω* να μετατρέψουν το ενεστωτικό τους θέμα (θέμα που χρησιμοποιείται στη συνοπτική όψη) και να αλλάξουν συζυγία, μετατιθέμενα από τη λιγότερο παραγωγική κλιτική τάξη (ΚΤ) II στην πιο παραγωγική ΚΤ I:

(10) Αρχαία Ελληνική δηλόω → ΚΝΕ δηλών-ω

Ο Browning (1969: 70) αναφέρει ότι ο ρυθμός παραγωγικότητας του *-v-* είχε αυξηθεί ακόμη περισσότερο γύρω στον 12^ο αιώνα, σε τέτοιο βαθμό που το *-v-* ήταν υπεύθυνο για το σχηματισμό πολλών γηγενών ενεστωτικών θεμάτων, τα οποία μετασηματίστηκαν στη βάση θεμάτων που χρησιμοποιούνταν στο [+συνοπτικό] περιβάλλον (θέματα αορίστου). Έτσι, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα ιταλογενή ρήματα σε *-ar/-er/-ir* προσαρμόζονται στη Λεσβιακή ως ρήματα σε *-ερν(ου)*. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Χατζιδάκι (1905: 287-288), η αναλογία έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στην τελική διαμόρφωση του τύπου *-ερν-*, αφού, όπως υποστηρίζει, η εμφάνιση του /e/ πριν από το συμφωνικό σύμπλεγμα /gn/ πυροδοτήθηκε από τη φωνολογική ομοιότητα με τα γηγενή ρήματα σε *-ερν(ω)*, όπως *δέρνω*, *φέρνω*, *γδέρνω*.

Είναι μείζονος σημασίας να διευκρινιστεί ότι κατά τη μεσαιωνική περίοδο, ή ακόμα και ωρύτερα, το *-v-* δεν είχε τη λειτουργία παραγωγικού επιθήματος, δεδομένου ότι δεν πληρούσε τα βασικά κριτήρια ενός τέτοιου λειτουργικού στοιχείου. Για παράδειγμα, σε αντίθεση με άλλα ρηματικά παραγωγικά επιθήματα (π.χ. *-εσ-*, *-ιζ-*) δεν είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή νέων λέξεων (λέξεις που ανήκουν σε μια νέα γραμματική κατηγορία). Ως εκ τούτου, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα απλό σχηματιστικό στοιχείο (formative), το οποίο δημιουργεί νέα θεματικά αλλόμορφα από παλιά θέματα, δηλαδή αλλόμορφα που χρησιμοποιούνται στο [-συνοπτικό] περιβάλλον (θέματα ενεστώτος, παρατατικού και εξακολουθητικού μέλλοντα), τα οποία διαμορφώθηκαν στη βάση των θεμάτων του αορίστου.

Όντας ένα απλό σχηματιστικό στοιχείο, δεν θεωρώ ότι το *-v-* είναι ουσιαστικά στοιχείο ενσωμάτωσης, τουλάχιστον όπως αυτά που εμφανίζονται στα ρηματικά δάνεια της έμμεσης εισαγωγής, όπως είναι για παράδειγμα το *-ε(v)-* στην Γriko (1). Το γεγονός ότι στη Λεσβιακή, καθώς και στην Κρητική, το *-v-* περιορίζεται σε συγκεκριμένα αλλόμορφα θέματος που εμφανίζονται στα κλιτικά παραδείγματα του ενεστώτα, του παρατατικού και του περιφραστικού εξακολουθητικού μέλλοντα επιβεβαιώνει αυτήν την παρατήρηση. Οι ρηματικοί τύποι του λεσβιακού ρηματικού δανείου *σαλτέρνου* 'πηδάω' είναι ενδεικτικοί του φαινομένου, όπου, για λόγους σαφήνειας, μια παύλα χωρίζει το θέμα από το κλιτικό επίθημα:

(11)

Ενεστώτας	Παρατατικός	Μη συνοπτικός μέλλοντας	
1εν.	σαλτέρν-ου ⁹	σάλτιρν-α	να σαλτέρν-ου
1πληθ.	σαλτέρν-ουμι	σαλτέρν-αμι	να σαλτέρν-ουμι

⁹ Το *σάλτιρνα* προκύπτει από το *σάλτερνα*. Συγκρίνετε, επίσης, το *σάλτιρνα* με το *σαλτέρναμι*. Για περαιτέρω διευκρινίσεις, βλ. υποσ. 9.

Αντίθετα, το -ν- απουσιάζει εντελώς από τα κλιτικά παραδείγματα των λεγόμενων συνοπτικών χρόνων, δηλαδή από τον αόριστο, τον περιφραστικό παρακειμένο, τον υπερσυντέλικο και το συνοπτικό μέλλοντα:¹⁰

(12)

	Αόριστος	Παρακειμένος	Υπερσυντέλικος	Συνοπτικός Μέλλοντας
1εν.	σαλτάρ-σα	έχ-ου σαλτάρ	είχ-α σαλτάρ	θα σαλτάρ-ου
1πληθ.	σαλτάρ-αμι	έχ-ουμι σαλτάρ	είχ-αμι σαλτάρ	θα σαλτάρ-ουμι

3. Δεδομένα και προτάσεις

Τα δεδομένα που περιγράφονται παραπάνω δείχνουν ότι ο δανεισμός δεν περιορίζεται στην απλή μεταφορά των λέξεων, αλλά θέτει μια σειρά ερωτημάτων που αφορούν γενικά σε διάφορες πτυχές της λεξικής δομής, όπως για παράδειγμα:

- Γιατί ορισμένες διάλεκτοι χρησιμοποιούν την έμμεση στρατηγική ενσωμάτωσης, δηλαδή δανείζονται ένα θέμα, όπως συμβαίνει με τη Γρίκο, ενώ άλλες υιοθετούν την άμεση στρατηγική, δηλαδή δανείζονται μια ολόκληρη λέξη;
- Γιατί σε ορισμένες διαλέκτους (Λεσβιακή και Κρητική) παρατηρείται η δημιουργία ενός συγκεκριμένου αλλόμορφου θέματος με τη χρήση του σχηματιστικού -ν- ;
- Γιατί το -εν- χρησιμοποιείται ως στοιχείο ενσωμάτωσης στο δανεισμό ρημάτων από την Ιταλική, ενώ η Μεσαιωνική Ελληνική είχε και άλλους ρηματοποιητές (verbalizers), όπως τα -ιζ-, -εν-, -αιν-;

Μια πιθανή απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα μπορεί να εγείρει περαιτέρω ζητήματα γενικότερου χαρακτήρα. Για παράδειγμα, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί σχετικά με

- το ρόλο της παραγωγικότητας και τους διάφορους περιορισμούς που τίθενται κατά την προσαρμογή ρημάτων ξένης προέλευσης, ή και με
- τον τρόπο με τον οποίο εξωγλωσσικοί παράγοντες ενεργοποιούν ή αναστέλλουν το δανεισμό.

3.1 Δανεισμός θεμάτων ή λεξικών τύπων

Σύμφωνα με τους Thomason και Kaufman (1988: 67) και Thomason (2001: 70-71), εξωτερικοί παράγοντες, όπως η μεγάλη διάρκεια επαφής, η κοινωνιοοικονομική κυριαρχία της μιας γλωσσικής ομάδας επάνω στην άλλη και η υψηλού επιπέδου διγλωσσία επιφέρουν εκτενή δανεισμό. Στην πραγματικότητα, στη Νότια Ιταλία, ο δανεισμός διαπιστώνεται σε όλα τα γλωσσικά επίπεδα, στη φωνολογία, τη μορφολογία, τη σύνταξη και τη σημασιολογία (βλ., μεταξύ άλλων, Rohlf's 1933 και Fanciullo 2008). Ωστόσο, προς την ίδια κατεύθυνση με τη Ralli (2012β), θα ήθελα επίσης να προτείνω ότι η έντονη επαφή, προϋποθέτοντας εκτεταμένη διγλωσσία, μπορεί να εξηγήσει όχι μόνο τον εκτενή δανεισμό, αλλά και μια πιθανή αντίσταση σε αυτόν. Πιστεύω ότι οι ομιλητές της Γρίκο που είχαν και έχουν υψηλές δεξιότητες χειρισμού της Ιταλικής και

¹⁰ Ο συγκεκριμένος τύπος των περιφραστικών χρόνων του παρακειμένου και του υπερσυντέλικου προκύπτει από επιρροή της ΚΝΕ. Οι πραγματικοί διαλεκτικοί τύποι είναι με το βοηθητικό *είμαι* (Λεσβική *είμι*) και τη μετοχή παρακειμένου (π.χ. *είμι* < *είμι σαλταρσμένος*).

της τοπικής της ποικιλίας και δέχονταν υπερβολική πίεση από την κυρίαρχη γλώσσα σε κάθε πτυχή της ζωής τους, δηλαδή σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό και θρησκευτικό επίπεδο, είχαν υποσυνείδητα προσπαθήσει να περιορίσουν τον εκτενή δανεισμό εξελληνίζοντας όσο το δυνατόν περισσότερο τα ιταλογενή ρήματα, με τη βοήθεια του πολύ παραγωγικού στη χρήση επιθήματος *-ev-* και των ελληνικών κλιτικών επιθημάτων. Γνωρίζοντας πολύ καλά ότι τα ιταλικά *-are* ή *-ere/-ire* είναι απαρεμφατικοί δείκτες, τους αφαίρεσαν από το ρήμα και τους αντικατέστησαν με τις ελληνικές καταλήξεις. Αντίθετα, οι ομιλητές των άλλων ελληνικών διαλέκτων, οι οποίοι είτε είχαν χαμηλή ή καθόλου γνώση της Ιταλικής κατά τη διάρκεια της ενετικής κυριαρχίας -όπως αναφέρεται σε πολλές μελέτες (βλ. παράγραφο 2.2)- δεν φαίνεται να εμφάνισαν αντίσταση στην εισαγωγή ολόκληρης της λέξης, η οποία βέβαια εξελληνίστηκε με την προσθήκη μόνο των κατάλληλων κλιτικών επιθημάτων (βλέπε (7) παραπάνω).¹¹ Με άλλα λόγια, προτείνω ότι σε μια κατάσταση γλωσσικής επαφής, η υψηλή διγλωσσία μπορεί να προκαλέσει, αλλά επίσης και να παρεμποδίσει την ποσότητα και το είδος του μεταφερόμενου υλικού· μπορεί να διευκολύνει και ταυτόχρονα να περιορίσει τη δανεισιμότητα. Ο Enriqué-Arias (2010 : 97) έχει οδηγηθεί σε ένα αντίστοιχο συμπέρασμα. Ο ίδιος έχει δηλώσει ότι, ενώ κατά μία ευρέως διαδεδομένη άποψη η γλωσσική αλλαγή είναι αναμενόμενο ή ακόμη και αναπόφευκτο αποτέλεσμα της γλωσσικής επαφής, έχει δοθεί λίγη προσοχή στο αντίθετο σενάριο, δηλαδή στη δυνατότητα η παρουσία δύο γλωσσών στην ίδια γλωσσική κοινότητα να αποτελέσει πιθανότατα παράγοντα διευκόλυνσης της διατήρησης των γηγενών χαρακτηριστικών.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με μια διαφορετική υπόθεση, οι ομιλητές της Γriko επιλέγουν να δανειστούν θέματα, και όχι ολόκληρους λεξικούς τύπους, διότι οι γλωσσικές ιδιότητες της δότριας γλώσσας διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή της στρατηγικής ενσωμάτωσης.¹² Όπως έχει αναφερθεί σε διάφορες έρευνες (βλ. Calabrese, 1993· Ledgeway, 1998, μεταξύ άλλων), οι διάλεκτοι της Νότιας Ιταλίας, μεταξύ των οποίων και η Σαλεντίνικη, δεν εμφανίζουν εκτεταμένη χρήση απαρεμφάτων, όπως το ακόλουθο παράδειγμα απεικονίζει με σαφήνεια:

(13) Σαλεντίνικη: *Iu Karlu ole ku bbene krai* ‘Ο Carlo θέλει να έλθει αύριο’

Έτσι, η περιορισμένη πρόσβαση σε απαρεμφατικούς τύπους μπορεί να οδήγησε τους ομιλητές της Γriko να δανειστούν θέματα και όχι ολόκληρα απαρέμφατα της σαλεντινής διαλέκτου. Σημειώστε ότι αντίθετα με τις νοτιοϊταλικές διαλέκτους, η Βενετσιάνικη, όπως και οι άλλες βορειοϊταλικές διάλεκτοι, έχουν διατηρήσει τους απαρεμφατικούς τύπους. Στο ίδιο πνεύμα, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η συχνή πρόσβαση στα βενετσιάνικα απαρέμφατα οδήγησε τους Έλληνες ομιλητές των άλλων διαλέκτων (Επτανησιακά, Κυπριακά, Κρητικά, Λεσβιακά) να δανειστούν και να εξελληνίσουν ολόκληρες τις απαρεμφατικές λέξεις.

Αν και πολλά υποσχόμενη, η υπόθεση αυτή φαίνεται να εξασθενεί λόγω στοιχείων που αντλούνται από την ενσωμάτωση τουρκικών ρημάτων σε ΝΕ διαλέκτους, όπου, παρά το γεγονός ότι απαρέμφατα χρησιμοποιούνται συχνά στην Τουρκική, οι διαλεκτόφωνοι δεν τα υιοθετούν. Για παράδειγμα, τα ακόλουθα παραδείγματα από την

¹¹ Αν και για περιορισμένο αριθμό δανείων, εξαιρέσεις υπάρχουν και στα Κρητικά, όπως φαίνεται στο (6γ), αφού είναι γνωστή η αντίσταση των Κρητών στην ενετική κατοχή.

¹² Είμαι ευγνώμων στον Franco Fanciullo που μου έδωσε αυτήν την πληροφορία.

Ποντιακή περιέχουν ένα τουρκικό θέμα, ένα ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης, δηλαδή το *-εϋ-* (το ίδιο επίθημα χρησιμοποιείται στην Γρίκο), και το ελληνικό κλιτικό επίθημα (από τον Παπαδόπουλο 1955):¹³

(14)

Ποντιακή		Τουρκική
γαζαν-εϋ-ω	<	kazan-mak ¹⁴
‘κερδίζω’		‘κερδίζω, ωφελώ-ούμαι’
αχταρ-εϋ-ω	<	aktar-mak
‘ανατρέπω’		‘μεταφέρω/μεταθέτω’
πασλα-εϋ-ω	<	başla-mak
‘ξεκινάω’		‘ξεκινάω’

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να προτείνω ότι η στρατηγική ενσωμάτωσης που υιοθετείται από τη γλώσσα αποδέκτη προκύπτει από την αλληλεπίδραση τόσο ενδογλωσσικών όσο και εξωγλωσσικών παραγόντων. Οι ενδογλωσσικοί παράγοντες σχετίζονται με τα εγγενή χαρακτηριστικά των δύο γλωσσών, τα οποία παρέχουν στοιχεία για τον τύπο των δανειζόμενων δομών, ενώ οι εξωγλωσσικοί επιτείνουν ή/και περιορίζουν, ανάλογα με την περίπτωση, την έκταση της δανεισιμότητας.

Η γλωσσική κατάσταση, όσον αφορά τα ρομανικά δάνεια στην Κυπριακή (7-8) είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και τάσσεται υπέρ της υπόθεσης που διατυπώθηκε παραπάνω. Σύμφωνα με το Δένδια (1923: 157), κατά τη διάρκεια της γαλλικής κυριαρχίας (12^{ος}-15^{ος} αι.) υπήρξε αναβίωση του ελληνικού πολιτισμού στην Κύπρο και η ελληνική γλώσσα διδασκόταν στα σχολεία. Κατά συνέπεια, οι δάνειες λέξεις εξελληνίστηκαν σε μεγάλο βαθμό, συνδυάζοντας το γαλλικό θέμα (χωρίς το δείκτη του απαραιτήτου) με το ελληνικό επίθημα ενσωμάτωσης *-ιαζ-* και ένα ελληνικό κλιτικό επίθημα, όπως είδαμε στο (8) και επαναλαμβάνω παρακάτω για λόγους ευκολίας:¹⁵

(15)

Κυπριακή	Γαλλική	Ελληνικό στοιχείο ενσωμάτωσης
φινιάζω	finir	-ιαζ-
‘τελειώνω’		
μαντενιάζω	maintenir	
‘διατηρώ’		
προτεστιάζω	protester	
‘διαμαρτύρομαι’		
σουφριάζω	souffrir	
‘υποφέρω’		

¹³ Η Ποντιακή ομιλούνταν στη μεγαλύτερη έκταση του Πόντου (βορειοανατολική Τουρκία), μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν οι Χριστιανοί Πόντιοι ομιλητές αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη γη τους. Σήμερα, Πόντιοι διαλεκτόφωνοι μπορούν να εντοπιστούν σε όλη την Ελλάδα, αλλά κυρίως σε διαλεκτικούς θύλακες στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη. Είναι ενδιαφέρον ότι η διάλεκτος ομιλείται ακόμα στον Πόντο από ένα μικρό αριθμό μουσουλμάνων κατοίκων (Mackridge, 1987), καθώς και σε ορισμένες περιοχές της Γεωργίας και του Βορείου Καυκάσου.

¹⁴ Το *-mak* είναι δείκτης απαραιτήτου της Τουρκικής.

¹⁵ Σύμφωνα με τον Μενάρδο (1900), στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, τα παλιά γαλλικά δάνεια είχαν σχεδόν εξαφανιστεί και μόνο τέσσερα ρήματα γαλλικής προέλευσης ήταν ακόμα σε χρήση.

Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της μετέπειτα ενετικής περιόδου, τα σχολεία έκλεισαν και υπήρξε μια αρνητική στάση για τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας και την εκπαίδευση γενικότερα. Σύμφωνα με την υπόθεση που διατυπώθηκε για την περίπτωση της Επτανησιακής, θεωρώ ότι η εκπαιδευτική ανεπάρκεια οδήγησε τους ομιλητές να δανειστούν ολόκληρες απαρεμφατικές λέξεις. Με άλλα λόγια, προτείνω ότι, όπως και στην Επτανησιακή και την Κρητική, ολόκληρα τα ρηματικά απαρέμφατα εξελληνίστηκαν με την απλή προσθήκη του ελληνικού κλιτικού επιθήματος.

3.2 Ο ρόλος του θέματος και της θεματικής αλλομορφίας στην ελληνική μορφολογία σε περιβάλλοντα γλωσσικής επαφής

Η συνήθης άποψη για τη διαδικασία του δανεισμού είναι ότι πρώτα υιοθετούνται ολόκληρες λέξεις, ενώ η υιοθέτηση δομής λαμβάνει χώρα σε μεταγενέστερο στάδιο (King, 2000). Με εξαίρεση την Γρίκο (και την Ποντιακή όπως φαίνεται στο (14)), όπου φαίνεται να υπάρχει διανεισμός θεμάτων, τα δεδομένα από τις άλλες διαλέκτους επιβεβαιώνουν αυτόν τον ισχυρισμό: ολόκληροι απαρεμφατικοί τύποι των ιταλογενών ρημάτων εισάγονται στο διαλεκτικό λεξιλόγιο και δεδομένου ότι χρειάζονται κλίση ώστε να ενσωματωθούν στο ελληνικό ρηματικό σύστημα επαναναλύονται-επανακατηγοριοποιούνται μορφολογικά ως θέματα που λήγουν σε *-αρ-*, *-ερ-* ή *-ιρ-*, ανάλογα με την περίπτωση. Στη συνέχεια, συνδυάζονται με τα κατάλληλα ελληνικά κλιτικά επιθήματα της λιγότερο μαρκαρισμένης ΚΤ Ι.¹⁶ Ως εκ τούτου, ανεξάρτητα από το αν τα δανειζόμενα τεμάχια είναι τύποι ολόκληρης λέξης ή όχι, καταλήγουν να γίνουν θέματα, γιατί μόνο θέματα μπορούν να ενταχθούν στο γενικότερο δομικό σχήμα των ελληνικών κλιτών λέξεων που αποτελούνται από ένα θέμα και ένα κλιτικό επίθημα.

Ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζει η μορφολογική κατηγορία του θέματος στην ελληνική μορφολογία επιβεβαιώνεται στην Γρίκο (και στην Κατωϊταλική γενικά), όπου υπάρχει άμεση μεταφορά θεμάτων, χωρίς να μεσολαβεί επανάλυση των απαρεμφατικών λέξεων. Αυτό αποδεικνύεται, επίσης, από τα διαλεκτικά δεδομένα του νησιού της Λέσβου. Όπως φαίνεται στο 2.5, σε αυτή τη διάλεκτο, τα απαρεμφατικά δάνεια δεν επαναναλύονται απλώς σε θέματα, όπως συμβαίνει με τις άλλες διαλέκτους, αλλά μετατρέπουν τους τύπους των *-αρ/-ερ/-ιρ* θεμάτων σε μορφές σε *-ερν-* με την εισαγωγή του παραγωγικού σχηματιστικού στοιχείου *-ν-*, το οποίο ενεργοποιεί επίσης τη μεταβολή του φωνήεντος /a/ σε /e/ (βλ. (9) παραπάνω). Ακολουθώντας τον Χατζιδάκι (1905) και τη Ralli (2012β), η αλλαγή αυτή βρίσκει την αιτιολόγησή της στο πλαίσιο μιας γενικότερης τάσης της ελληνικής γλώσσας να χτίζει το ρηματικό της σύστημα επάνω σε δύο θεματικά αλλομορφα σε συμπληρωματική κατανομή, εκ των οποίων το ένα χρησιμοποιείται για τύπους του [-συνοπτικού] και το άλλο για εκείνους του [+συνοπτικού]. Όσον αφορά αυτή την ιδιότητα, είναι ζωτικής σημασίας να τονισθεί ότι ο καινοτόμος τύπος *-ερν-* εμφανίζεται στο [-συνοπτικό] περιβάλλον (11), ενώ στο [+συνοπτικό] (12), το θέμα διατηρεί την αρχική του μορφή *-αρ-*. Επομένως, ο δανεισμός ρημάτων στη Λεσβιακή όχι μόνον απεικονίζει τον τρόπο με τον οποίο τα ρηματικά δάνεια ενσωματώνονται σε ένα διαλεκτικό σύστημα, αλλά επικυρώνει την υπόθεση σχετικά με το σημαντικό ρόλο του θέματος και της θεματικής αλλομορφίας στην κλίση των ρημάτων.

¹⁶ Η ΚΤ ΙΙ περιέχει τα αρχαία συνηρημένα ρήματα και είναι λιγότερο παραγωγική σε σχέση με την ΚΤ Ι.

3.3 Γραμματικοποίηση και παραγωγικότητα

Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί (ενότητα 2.1), το παραγωγικό επίθημα *-εϋ-* χρησιμοποιείται για την προσαρμογή ρημάτων από τη Σαλεντίνικη στην Griko. Στο πλαίσιο αυτό, το *-εϋ-* δεν παρέχει τη ρηματική κατηγορία, όπως είναι ο συνήθης ρόλος του όταν προστίθεται σε ονοματικές βάσεις, αλλά σηματοδοτεί μια συγκεκριμένη κατηγορία ρημάτων, αυτά που είναι ιταλογενούς προέλευσης και εντάσσει αυτά τα ρήματα σε μια συγκεκριμένη κλίση (KT I). Από το σύνολο των ελληνικών ρηματοποιητών, το *-εϋ-* είναι ο μόνος που χρησιμοποιείται ως στοιχείο ενσωμάτωσης. Συνεπώς, προτείνω ότι στη συγκεκριμένη κατάσταση προσαρμογής ρομανικών ρημάτων, αυτό έχει χάσει την ιδιότητα δημιουργίας νέων λέξεων (δημιουργία ρημάτων από ουσιαστικά) και έχει γίνει ένας απλός δείκτης κλιτικής τάξης. Με άλλα λόγια, στη μορφολογία δανείων της Griko, το *-εϋ-* φαίνεται να έχει αποκτήσει μια πιο λειτουργική υπόσταση, τη λειτουργία να δείχνει μια συγκεκριμένη κατηγορία ρημάτων. Αυτή η αλλαγή αποτελεί τυπική περίπτωση γραμματικοποίησης σύμφωνα με τον Kurylowicz (1975: 69), ο οποίος έχει ορίσει τη γραμματικοποίηση ως «την αύξηση εύρους ενός μορφήματος που προχωρεί από μία λεξική σε μία γραμματική λειτουργία ή από μια γραμματική σε μία πιο γραμματική λειτουργία». Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι το *-εϋ-* δεν έχει χάσει και τον παλιό του χαρακτήρα ως επίθημα παραγωγής. Εξακολουθεί να προστίθεται σε ονοματικές βάσεις προκειμένου να σχηματίζει ρήματα. Η συνύπαρξη της παλιάς λειτουργίας με μία νέα πιο λειτουργική είναι κάτι το αναμενόμενο, εφόσον κατά τη διαδικασία της γραμματικοποίησης οι παλιές και οι νέες ιδιότητες μπορούν να συνυπάρχουν (Heine, 2003).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο (14), η χρήση του ρηματοποιητή *-εϋ-* απαντά επίσης και στην Ποντιακή, η οποία έχει επηρεαστεί από την Τουρκική. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Ποντιακή προσαρμόζει τα δάνεια ρήματά της με τη βοήθεια του *-εϋ-*, σε αντίθεση με τις άλλες διαλέκτους που έχουν επηρεαστεί από την Τουρκική, π.χ. τα Αϊβαλιώτικα¹⁷, όπου ένα άλλο παραγωγικό επίθημα, το *-ιζ-* δρα ως στοιχείο ενσωμάτωσης. Για παράδειγμα, ας δούμε τα δεδομένα στο (16):

(16)

α. Griko	νατ-έ-ω	‘κολυμπάω’	(< Σαλεντίνικη nat-are)
β. Ποντιακή	καζαν-εϋ-ω	‘κερδίζω, πλουτίζω’	(< Τουρκική kazan-mak)
γ. Αϊβαλιώτικα	καζαντ-ιζ-ου	‘κερδίζω, πλουτίζω’	(< Τουρκική kazan-mak)

Κατά τη γνώμη μου, η επιλογή ενός συγκεκριμένου στοιχείου ενσωμάτωσης στις διαλέκτους σχετίζεται με τη διακύμανση της παραγωγικότητας των διαδικασιών παραγωγής σχηματισμού ρημάτων. Θα ήθελα να προτείνω ότι η δημιουργία ρημάτων με *-εϋ-* είναι ιδιαίτερα παραγωγική στην Ποντιακή και την Κατωϊταλική, ενώ η δημιουργία ρημάτων με *-ιζ-* είναι παραγωγική σε άλλες διαλέκτους, μεταξύ των οποίων και τα Αϊβαλιώτικα. Ωστόσο, φαίνεται να επιβεβαιώνεται και το γεγονός ότι η Ποντιακή είναι μία από τις πιο συντηρητικές NE διαλέκτους, αφού έχει διατηρήσει έναν αριθμό αρχαιοπρεπών χαρακτηριστικών, ενώ εμφανίζει σύγχρονα διαλεκτικά

¹⁷ Τα Αϊβαλιώτικα ομιλούνταν κάποτε στη δυτική Μικρά Ασία. Μετά το 1922, οι περισσότεροι Αϊβαλιώτες πρόσφυγες μετακόμισαν στην Ελλάδα. Σήμερα, μερικές εκατοντάδες ομιλητών μπορούν να εντοπιστούν σε θύλακες προσφύγων στο νησί της Λέσβου. Βλ. Ralli (2012a) για λεπτομέρειες σχετικά με το σχηματισμό των ρηματικών δανείων στα Αϊβαλιώτικα.

φαινόμενα ήδη από τον 5^ο αι. μ.Χ. (βλ. Μανωλέσσου και Παντελίδης 2011).¹⁸ Ουσιαστικά, ο σχηματισμός ποντιακών ρημάτων με *-εϋ-* θα μπορούσε επίσης να είναι ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά, δεδομένου ότι τα παράγωγα ρήματα σε *-εϋ-* ανήκαν σε μια ιδιαίτερα παραγωγική κατηγορία της Κλασικής Ελληνικής (5^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.).¹⁹ Προς την ίδια κατεύθυνση, η υψηλή παραγωγικότητα του ρηματικού σχηματισμού σε *-εϋ-* στην Γρίκο θα μπορούσε, επίσης, να θεωρηθεί ως ένα φαινόμενο που προέρχεται από την Αρχαία Ελληνική, όπως υπάρχουν και άλλα φαινόμενα του ίδιου τύπου, τα οποία έχουν επισημανθεί σε έρευνες των Rohlf's (1933), Caratzas (1958) και Καραναστάση (1997). Επομένως, εφόσον εξακολουθούν να διατηρούν στοιχεία από την Αρχαία Ελληνική, υπάρχει βάσιμος λόγος να υποθέσουμε ότι η Γρίκο και η Ποντιακή ακολούθησαν παράλληλη ανάπτυξη στην προσαρμογή ρηματικών δανείων.

4. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό, ασχολήθηκα με το ζήτημα της ενσωμάτωσης ιταλογενών ρημάτων σε διάφορες ΝΕ διαλέκτους. Συγκεκριμένα, εξέτασα δεδομένα από την Γρίκο, την Επτανησιακή, την Κρητική, την Κυπριακή και τη Λεσβιακή, οι οποίες δέχτηκαν την ιταλική επίδραση σε διαφορετικό βαθμό, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί μια ποικιλία φαινομένων ενσωμάτωσης δανείων. Η έρευνα αυτή οδήγησε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

- (α) Η προσαρμογή ρηματικών δανείων στις ΝΕ διαλέκτους υπόκειται σε ενδογλωσσικούς και εξωγλωσσικούς παράγοντες.
- (β) Ο μορφολογικός δανεισμός περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα γλωσσικά χαρακτηριστικά της γλώσσας αποδέκτη, στην περίπτωση μας, από τον εξέχοντα ρόλο των θεμάτων και της θεματικής αλλομορφίας στην ελληνική μορφολογία, ενώ οι ιδιότητες της δότριας γλώσσας μπορεί επίσης να διαδραματίσουν κάποιο ρόλο.
- (γ) Οι δάνειες λέξεις τροποποιούνται/εξελληνίζονται, ώστε να ταιριάζουν με τη δομή των λέξεων της Ελληνικής, η οποία συνδυάζει ένα θέμα και ένα κλιτικό επίθημα.
- (δ) Η παραγωγικότητα μπορεί να δράσει ως καταλύτης στην επιλογή ενός συγκεκριμένου επιθήματος ως στοιχείου ενσωμάτωσης.
- (ε) Κοινωνικοί παράγοντες μπορούν να προκαλέσουν, αλλά επίσης να περιορίσουν το βαρύ δανεισμό.

Προφανώς, το ζήτημα και οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης ρημάτων σε μια γλώσσα απέχουν πολύ από το να γίνουν πλήρως κατανοητοί. Ελπίζω τουλάχιστον να έχω αποσαφηνίσει τους διαφορετικούς παράγοντες που εμπλέκονται στην ενσωμάτωση ρηματικών δανείων στην Ελληνική και τη σημασία της αλλαγής στη μορφολογία που υποκινείται από τη γλωσσική επαφή.

¹⁸ Οι Μανωλέσσου και Παντελίδης (2011) διερεύνησαν την παρουσία του /e/ στην Ποντιακή, το οποίο προέρχεται από το αρχαίο ελληνικό «η» (προφέρεται ως /ε:/).

¹⁹ Βλ. Chantraine (1945: 244) για λεπτομέρειες σχετικά με την παραγωγικότητα του σχηματισμού των ρημάτων σε *-εϋ(ω)*.

Ευχαριστίες

Ένα προσχέδιο του άρθρου έχει παρουσιαστεί στην 5^η Διεθνή Συνάντηση Νεοελληνικών Διαλέκτων και Γλωσσολογικής Θεωρίας, που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο της Γάνδης. Ευχαριστώ θερμά τους συμμετέχοντες της συνάντησης για τις πολύ εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους.

5. Βιβλιογραφία

- Enrique-Arias A. (2010). On language contact as an inhibitor of language change. The Spanish of Catalan bilinguals in Majorca. In: A. Breitbarth, C. Lucas, S. Watts, D. Willis (Eds.), *Continuity and change in grammar*. Amsterdam: John Benjamins, 97-117.
- Browning R. (1969). *Medieval and Modern Greek*. London: Hutchinson University Library.
- Calabrese A. (1993). The sentential complementation of Salentino: a study of a language without infinitival clauses. In: A. Belletti (Ed.), *Syntactic theory and the dialects of Italy*. Torino: Rosenberg & Seller, 28-98.
- Caratzas, S. (1957). *L'origine des dialectes neogrecs de l'Italie Meridionale*. Paris: Les Belles Lettres.
- Chantraine, P. (1945). *Morphologie historique du grec*. Paris: Klincksieck
- Δένδιας, Μ. (1923). Περί των εν τη κυπριακή ρημάτων εκ της Ιταλικής και Γαλλικής. *Γλωσσικά σημειώματα* 142-165.
- Fanciullo, F. (2001). On the origins of Greek in Southern Italy. In: A. Ralli, Brian D. Joseph, Mark Janse (Eds.), *Proceedings of the 1st International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*. Patras: University of Patras, 67-78.
- Fanciullo, F. (2008). Gli italianismi del neogreco. *L'Italia Dialettale* 69: 1-41.
- Χατζιδάκις, Γεώργιος 1905-1907. *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*. Αθήνα: Εκδόσεις Σακελλάριος.
- Heine, B. (2003). Grammaticalization. In B. D. Joseph and R. Janda. *Handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 575-601.
- Joseph, B. D. (2003). Morphologisation from syntax. In: B. D. Joseph and R. Janda (Eds), *Handbook of historical linguistics*. Oxford: Blackwell, 472-492.
- Καραναστάσης, Α. (1997). *Γραμματική των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Katsoyannou, M. (1995). *Le parler Greco de Galliciano (Italia): description d'une langue en voie de disparition*. Ph.D. Diss. Paris: Université de Paris VII.
- King, R. (2000). *The lexical basis of grammatical borrowing: A Prince Edward Island French case study*. Amsterdam: John Benjamins.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (2001). *Διάλεκτοι και Ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης.
- Kuryłowicz, J. (1975). The evolution of grammatical categories. *Esquisses Linguistiques II*: 38-54. Munich: W. Fink.
- Ledgeway, A. (1998). Variation in the Romance infinitive: the case of the South Calabrian inflected infinitive. *Transactions of the Philological Society* 96 (1): 1-61.

- Mackridge, P. (1987). Greek speaking Moslems of North-East Turkey: prolegomena to a study of the Ophitic sub-dialect of Pontic. *Byzantine and Modern Greek Studies* 11: 115-137.
- Μαλτέζου, Χ. (1988). Ενετοκρατία στην Κρήτη (1211 – 1669). Στο *Ιστορία και Πολιτισμός*. Κρήτη: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων της Κρήτης: <http://papoutsakis.blogspot.gr/2006/11/1211-1669.html>
- Μανωλέσσου, Ι. & Ν. Παντελίδης (2011). Το αρχαιοελληνικό /ε:/ στην Ποντιακή. *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 6: 245-270.
- Matras, Y. (2009). *Language contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μέναρδος, Σ. (1900). Γαλλικά μεσαιωνικά λέξεις εν Κύπρω. *Αθηνά* 12: 360-384.
- Πάγκαλος, Γ. (1983). *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης* (2^η έκδ). Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης Νεοελληνικών Διαλέκτων.
- Παπαδόπουλος, Α. (1955). *Ιστορική γραμματική της Ποντικής διαλέκτου*. Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Σπουδών.
- Παρασκευαΐδης, Π. (2005). *Η Μυτιλήνη επί Γατελούζων*. Μυτιλήνη: Εκδόσεις Πέτρας.
- Profili, O. (1985). La romanisation d'un parler grec de l'Italie du Sud par les parlers romans environants. *Actes du XVIIe Congres International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Aix-en-Provence: Université de Provence, 129-139.
- Ράλλη, Α. (2005). *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ralli, A. (2012α). Morphology in language contact: verbal loanblend formation in Asia Minor Greek (Aivaliot). In: M. Vanhove, T. Stolz, A. Urdze and H. Otsuka (Eds), *Morphologies in Contact*. Berlin: Akademie Verlag, 177-194.
- Ralli, A. (2012β). Verbal loanblends in Griko and Heptanesian: a case study of contact morphology. *L' Italia Dialettale* LXXIII: 111-132.
- Ράλλη, Α. (προσεχώς). *Λεξικό Κυδωνίων, Μοσχονησιών και Νοτιοανατολικής Λέσβου*. Πάτρα: Εργαστήριο Νεοελληνικών Διαλέκτων. [www.philology.upatras.gr/LMGD/en/index.html].
- Rohlf, G. (1933). *Scavi linguistici nella Magna Grecia*. Halle (Saale) Niemeyer/Roma: Collezione Meridionale
- Rohlf, G. (1997). *Studi e ricerche su lingue e dialetti d'Italia*. Milano: Sansoni [1st Ed. Firenze 1972].
- Σαλβάνος, Γ. (1918). *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος των εν Κέρκυρα Αργυράδων*. Αθήνα.
- Σολδάτος, Κ. (1967). Η ελληνική γλώσσα εις την Επτάνησον. *Κερκυραϊκά Χρονικά* 13-14: 84-104.
- Telmon, T. (1992). *Le minoranze linguistiche in Italia*. Torino: Edizione dell'Orso.
- Thomason, S. (2001). *Language contact. An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, S. & T. Kaufman (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Wichmann, S. & J. Wohlgemuth (2008). Loan verbs in a typological perspective. In: T. Stolz, D. Bakker, R. S. Palomo (Eds.), *Aspects of language contact. New theoretical, methodological and empirical findings with special focus on Romancisation processes*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 89-121.